

Ե Զ Ր Ա Փ Ա Կ Ո Ւ Մ

Հայ համաքարքառային գրականության հետազոտությանը նվիրված մատենագրական և պատմա-քննական սույն ակնարկը, ինչպես տեսանք, անհրաժեշտաբար ընդգրկեց նաև մի շարք հարակից հարցեր, որոնք պատկանում են և՛ ընդհանուր բանասիրությանը և՛ հայագիտությանը:

Ընդհանուր բանասիրությանը հետաքրքրող հարցերից պիտի հատկապես նկատի ունենալ Տատիանոս Աստուր, Ամոն Աղեքսանդրացու և Եվսեբիոս Կեսարացու համաքարքառների մեթոդական աղերսի հարցը, կապված՝ Ավետարանների բնագրային կանոնականության և ամբողջականության պահպանման հարցերի հետ:

Բնագրային համեմատությունների ուղու վրա Տատիան-Ամոն գծի հատկանշական երևույթն էր՝ **բնագրերի կանոնականության խախտումը**: Տատիանոսի մոտ այդ խախտումը հանդես էր եկել բնագրերի միաձուլմամբ, իսկ Ամոնի մոտ՝ բնագրերի մասերի տեղափոխումներով. բայց բնագրերի ամբողջականության հարցում նրանք հեռացել էին իրարից, որովհետև մինչ առաջինը, բնագրերն ի մի ձուլելով, կրճատումներ էր կատարել, երկրորդը բնագրերի միայն շարադրական ընթացքն էր խախտել՝ առանց կրճատումների: Այս վերջին իրողությունից էլ, որ մենք հանգամանորեն լուսաբանեցինք, առաջացել էր Ամոն-Եվսեբիոս գիծը, որի հատկանիշը **բնագրերի ամբողջականության պահպանումն** էր: Այստեղ էական է այն, որ, ըստ մեր եզրակացությունների, Ամոնի համաքարքառի բնագրային ընդգրկումները լինելով անթերի, Եվսեբիոսի համաքարքառի հետ նրա ունեցած առնչությունն ամբողջական էր և ոչ մասնակի, ուստի և՛ եվսեբյան համաքարքառը պարզապես և ամբողջապես ամոնյան համաքարքառի շրջումն էր՝ «ըստ այլում գումարության»: Դա միայն կառուցվածքի փոփոխություն էր, որի շնորհիվ վերանում էին ամոնյան համաքարքառում եղած՝ բնագրային կանոնականության խախտումները:

Լուսանցային կանոնների ծագման հարցում ընդհանուր բանասիրության համար կարևոր երևույթ են պարզում հայկական ձեռագրական տվյալները՝ Ավետարանների հնագույն թարգմանության հետ միասին այդ կանոնների ծագումը ցույց տալով ասորական աշխարհից:

Ի հարկե՝ լուսանցային կանոնների ուսումնասիրության արդյունքներն ավելի մշանակալից են հայագիտության համար: Մի կողմից այն փաստը, թե լուսանցային կանոնների առկայությունն ընդհանուր երևույթ է հայերեն Ավետարանի հնագույն ձեռագրերում, ինչպես է ասորական Պեշիտտոյի Ավետարանի ձեռագրերում, իսկ մյուս կողմից պատմական և բանասիրական տվյալներով հայտնի այն իրողությունը, թե ասորերենից էր կատարվել հայերեն Ավետարանների սկզբնական թարգմանությունը, անառարկելի են

դարձնում այն եզրակացությունը, թե լուսանցային կանոններն աստիճանից են անցել մեզ՝ այդ թարգմանության հետ միասին, իսկ հետագայում, երբ այդ թարգմանությունը վերանայվել է հունական բնագրերի հիման վրա, միաժամանակ լուսանցային կանոնները ևս վերախմբագրվել են ու հարմարեցվել հունական ելիսեբյան կանոնների տարազին: Հանգամանքների երկկողմանի համապատասխանությունը թույլ կտա նաև ասել, որ ձեռագրերում լուսանցային կանոնների պարզած երևույթն իր հերթին ամրապնդում է հայերեն Ավետարանների սկզբնապես ասորերենից թարգմանված լինելու պարագան:

Հայագիտության համար հարակից հարցերից է և այն, որ չորս Ավետարանների նախադրություններն ու գլխակարգությունները, և վերջիններիս կցված համաքարքատային կանոնները, Գեորգ Ակեռացու հեղինակությունն են, հակառակ անցյալում եղած այն կարծիքին, թե նրա գրչին են պատկանում միայն Հին Կտակարանի նախադրություններն ու գլխակարգությունները: Ավետարանական այդ նախադրություններն ու գլխակարգություններն առաջին անգամ 1270 թվականին են երևան եկել, բայց Ժ դարից էլ առաջ գոյություն է ունեցել նույն գլխակարգությունների մի նախատիպը:

Եթե մի կողմ էլ թողնենք հարակից հարցերը, պիտի նկատի ունենալ, որ հայկական համաքարքատների ուսումնասիրությունն արդեն ինքնին մի ամբողջ շարք է մատենագրական ու բանասիրական կարևոր հարցերի: Եվ մենք արդեն իր ընդհանրության մեջ ուրվագծեցինք այդպիսիների պատկերը, ինչպես, օրինակ, դեռ վաղուց արժարժված այն հարցի, թե Տաոթիանոսի Համաքարքառը Ե դարում պիտի թարգմանված լիներ հայերենի, կամ թե՝ Եվսեբիոսի համաքարքատային կանոնները մտնապես պիտի լինեին Ե դարում թարգմանված, ինչպես այժմ էլ Ավետարանի հնագույն ձեռագրերի քննությունը մեզ համոզում է, որ դրանք, Աստվածաշնչի երկրորդ թարգմանության ժամանակվանից, դարերով ուղեկցել են հայկական Ավետարանին, լուսանցային կանոնների հետ միասին: Այսպես և այլ հարցեր:

Ուշագրավ է այն երևույթը, որ համաքարքատային գրականությունը հայերի մոտ սկզբնական շրջանում, երբ հետազոտության համաքարքատային մեթոդը համեմատության առադրական եղանակով էր ընթանում, մնացել էր թարգմանական շրջանակների մեջ: Միակ նորությունը, որ հայը կարողացել էր մոծել այս գործի մեջ, այդ եղանակի շրջանակներում, դա գեորգյան կանոնաձև համաքարքառն էր: Ինքնուրույն զարգացման այս սահմանափակությունը մեթոդական տվյալ եղանակի բնույթից էր, որը տեղ չէր թողնում ծավալվելու:

Համաքարքատային գրականության ինքնուրույն զարգացումը մեզանում հնարավոր է դարձել միայն այն շրջանում, երբ հետազոտության համաքարքատային մեթոդն արդեն անցել էր բառային-բառարանային եղանակի լայն կիրառմանը: Բառարանային ինքնուրույն համաքարքատ կազմելու առաջին փորձը, ինչպես տեսանք, ԺԷ դարում կատարեց Ղազար Բաբերդացին և ալմուհետն ԺԸ, ԺԹ և Ի դարերում հրապարակ եկան հայկական մի շարք աղղպիսի համաքարքառներ, որոնց վերաբերող փաստական տվյալներն ու մեր գնահատումներն արդեն ամփոփեցինք սուրբգրական և գիտական համաքարքառների բաժիններում՝ յուրաքանչյուրի մեջ ժամանակագրական կարգով:

Սակայն այդ համաքարքառները կառուցվածային առումով կարող են բաժանվել այլ բնույթի խմբավորումների, որոնց ճշտումը ցույց կտա համաքարքատային բառարանագրության զարգացման աստիճանները մեզանում, ժամանակի ընթացքում նրա կրած կերպարանափոխությունները: Խմբերի

հիմնական տարբերությունները ցույց տալու համար պայմանականորեն օգտագործենք Աճձն և Առնում բառերը՝ հոլովման և խոնարհման մի քանի պարզ ձևերով:

Ա. Խ ու մ բ—Այբբենական բառացանկ, առանց վկայությունների:

Աճձն (այս միակ բառի դիմաց, փոխանակ վկայությունների, թվանշաններով հղումներ են տրվում դեպի բնագիրը).

Առնում (նույնպես)

Այս կառուցվածքն ունեն Դազար Բաբերդացու «Ցանկ ի վերայ այբուբենից ... ըստ հայկական թուոց»-ը, Հովհաննես Աստվածատրյանի՝ «Նարեկ» գրքին վերաբերող «Նշանակությունը խրթին բառից ինչ մատենիս»-ը և Հ. Գ. Ավետիքյանի «Ցուցակ մեկնելի բառից ինչ Նարեկին»-ը:

Բ. Խ ու մ բ—Բնագրային համաբարբառ, վկայություններով: Բառերը բերվում են բնագրում ունեցած քերականական առկա ձևերով և հետադաս կապակցություններով: Դասավորումը բառաշարում կատարվում է ըստ բառաձևի առաջին տառերի, ուստի և նույն բառի տարբեր ձևերն ընկնում են տարբեր տեղեր:

Աճձամբ անձին գօտի ածէիր (դասավորվում է **Ա.** տառի շարքում).

Աճձին իրում գանձեսցէ (նույնպես).

Ջանձինս առ արդարս ունել (դասավորվում է **Զ.** տառի շարքում).

Ջանձն իր կեցուցանել (նույնպես).

Յանձինս իրեանց ընդունէին (դասավորվում է **Յ.** տառի շարքում).

Յանձն իր զգօրութիւնն (նույնպես).

շարքում).

Առեալ զօրականս եւ հարիւրապետս (դասավորվում է **Ա.** տառի

Առնող զհաց մանկանց (նույնպես).

Առնումք զհայցուածսն (նույնպես).

Առնուցու եւ պատմեսցէ ձեզ (նույնպես).

Այսպիսի կառուցվածք ունեն Անանիա Ալլահվերդյանի «Ցանկ սրբոց չորից ավետարանչաց»-ը և Բաղդասար Կ. Պոլսեցու «Ցանկ գիրք Նոր Կտակարանին»-ը:

Գ. Խ ու մ բ—Բնագրային համաբարբառ, վկայություններով: Բառերը բերվում են, ինչպես Բ խմբում, բնագրում ունեցած քերականական առկա ձևերով և հետադաս կապակցություններով: Բառերի դասավորումը նույնպես այբբենական է, որի համար, սակայն, հաշվի է առնվում միայն բառի հիմքը, իսկ նրա սկզբին գտնվող նախդիրները կամ մասնիկները թողնվում են անընդհատ:

Աճձամբ անձին գօտի ածէիր.

Աճձին իրում գանձեսցէ.

զ-Աճձինս առ արդարս ունել.

յ-Աճձինս իրեանց ընդունէին.

յ-Աճձն իր զգօրութիւնն.

զ-Աճձն իր կեցուցանել.

Առեալ զօրականս եւ հարիրապետս.

Առնուլ զհաց մանկանց.

Առնումք զհայցուածսն.

Առնուցու եւ պատմեսցէ ձեզ.

Այսպիսի կառուցվածք ունեն Կ. Պոլսի Ազգային Մատենադարանի «№ 2 համարաբարտ»-ը և Հակոբ Նալբանդին վերագրվող՝ Նարեկացու երկերի համարաբարտը:

Դ խ ու մ ք—Բնագրային համարաբարտ, վկայություններով: Բառը քերվում է իր քերականական ճիմնական ձևով և այդ միակ բառի տակ տեղադրվում են նույն բառը պարունակող ամբողջական վկայությունները:

Աճճ

- Որ կամիցի զԱճճ իւր կեցուցանել՝ կորուսցէ զնա.
- Գիտաց Յիսուս յԱճճ իւր զգօրութիւնն որ ել ի նմանէ.
- Առաքեցին դառանաւ կեղծաորեալս՝ զԱճճինս առ արդարս ունել.
- Մինչ մանուկն էիր՝ Աճճամք անձին գօտի ածէիր.
- Իւրաքանչիւր որ ի ձէնչ Աճճին իւրում գանձեսցէ որ ինչ եւ յաջողեսցի.
- Ջոարձ փոխարինին որ պարտ էր մոլորութեանն նոցա՝ յԱճճինս իրեանց ընդունէին.

Առնուլ

- Ոչ է բարոք Առնուլ զհաց մանկանց եւ արկանել շանց.
- Յիմմէ անտի Առնուցու եւ պատմեսցէ ձեզ.
- Գիտեմք՝ եթէ Առնումք զհայցուածսն՝ զոր հայցեմք առ ի նմանէ.
- Որոյ անդէն Առեալ զօրականս եւ հարիրապետս՝ դիմեաց ի վերայ նոցա.

Այս կառուցվածքով են 1848 թվականին Ջմյունիայում հրատարակված նորկտակարանային անամուն համարաբարտը, 1895 թվականին Երուսաղեմում հրատարակված՝ Աստվածաշնչի համարաբարտը (Թադեոս վ. Աստվածատուրյանի), 1963 թվականին Բեյրութում հրատարակված աշխարհաբար համարաբարտը (Վ. Գ. Սահակյանի) և Եզնիկի անտիպ համարաբարտը:

Ե խ ու մ ք—Քերականական համարաբարտ, առանց վկայությունների: Բառերը քերվում են բնագրից կտրված և դասավորվում են ըստ քերականական ձևերի հաջորդականության:

Աճճամք անձին

Աճճ—անձին

- յանձն
- յանձինս
- զանձն
- զանձինս

Առեալ

Առնուլ

Առնում—առնումք

—առնուցու

Այսպիսի կառուցվածք ունի խորենացու քերականական համաքարքառը, որ գլատիպով հրատարակել է Ակադեմիան:

Անհայտ է մնում այն, թե ո՞ր խմբին էին պատկանում Հովսեփի վ. Տեր-Լևկազյանի կազմած համաքարքառը և «Բուրաստան խնկոց»-ը: Վերջինս, տակայն, ինչպես ասվեց իր տեղում, հավանաբար նույն էր «№ 2 համաքարքառ»-ի հետ:

Վերոհիշյալ խմբավորումները սահմանելու համար մենք հաշվի ենք առել գոյություն ունեցող հայերեն համաքարքառների կառուցվածային ամենահիմնական որոշիչ տարբերությունները միայն և այդ պատճառով քերականական քերականական ամենապարզ ձևեր ունեցող օրինակներ, որպեսզի ենք միայն քերականական ամենապարզ ձևեր ունեցող օրինակներ, որպեսզի չմանրանանք: Չմանրանալու մտահոգությունը գլխավորապես նրանից էր, որ Գ. խմբի համաքարքառների կառուցվածքի մասին գրական աղբյուրները, ինչպես տեսանք արդեն, նշում էին միայն մեր հիմնական համարած տվյալները և ուրիշ ոչինչ, ուստի և բացառված չէ, որ այդ համաքարքառներն ունենան տարբերակումներ: Կարելի է նույնն ասել նաև բոլոր խմբերի վերաբերյալ, թե նույն խմբին պատկանող համաքարքառներից ամեն մեկը կարող է ներկայացնել որոշ տարբերակումներ, որոնք չեն ազդի հիմնականի վրա. այդպես են, օրինակ, Դ. խմբին պատկանող համաքարքառները, որոնց նկարագրությունները տվել ենք համապատասխան տեղերում: Համենայն դեպս՝ խմբավորումների վերոհիշյալ պատկերն իր ընդհանուր գծերի մեջ ներկայացնում է հայ համաքարքառային բառարանագրության անցած ուղին և կրած կերպարանափոխությունները՝ սկսած ԺԷ/ԺԸ դարերից:

Համաքարքառային գրականությունը թեև զարգացման երկար ժամանակաշրջան է ապրել մեզանում, Ե դարից մինչև մեր օրերը, բայց դեռ համակողմանի ուսումնասիրության առարկա չի եղել հայագիտության մեջ: Անցյալում նրա ունեցած նշանակության և ապագայում նրան վերապահված դերի մասին գիտական լիարժեք գնահատում դեռ չի տրվել: Մինչդեռ հայտնի է, որ սկզբում թարգմանական և հետո ինքնուրույն համաքարքառները դարերի ընթացքում մեզ մոտ օգտագործվել են պատմական, գաղափարախոսական և գիտական հետազոտությունների համար որպես մեթոդական ուղեցույցներ, որոնք աղբյուրագիտական և փաստագիտական նյութի մատակարարմամբ խթանել են հայ քննական-հետազոտական մտքի զարգացումը: Հատկապես վերջին դարերում՝ հայ համաքարքառային գրականությունը զգալի զարգացման է հասել համաքարքառային բառարանագրության ուղիով և հայերեն լեզվի վրա հիմնված ինքնուրույն համաքարքառներով ստացել է ազգային նկարագիր, որովհետև նրա զարգացման ընթացքը կապվել է, ինչպես տեսանք վերևում, լեզվի քերականական երևույթների ընկալման հետ: Մեր օրերում՝ հայ համաքարքառային գրականությունը շարունակում է զարգանալ, մշակման ավելի կատարելագործված եղանակներով, որպես գիտա-մեթոդական գրականության սեռ:

Հայագիտության համար հետազոտության համաքարքառային մեթոդի օգտագործումը լայն հեռանկարներ ունի բնագրաքննական, աղբյուրագիտական և լեզվաբանական աշխատանքների բնագավառում: Հին բնագրերի՝ պատմական, գրական և գիտական երկերի համեմատական ուսումնասիրության, աղբյուրների քննության, ինչպես նաև հայերեն լեզվի օրինաչափությունների հետազոտության համար նոր ուղիներ են բացում համաքարքառները, և պատահական չէ, որ ՀՍՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի ցանցում ընդգրկված մասնագետների փոքրիկ խումբը ներկայումս նվիրված է հայ

մատենագրության ընդհանուր համաբարբառ ստեղծելու կարևոր գործին:

Այս ուղղությամբ անցյալում հայ մշակույթի համեստ գործիչներն աշխատել են իրենց անհատական նախաձեռնությամբ ու միջոցներով, և նրանցից ամեն մեկն իր ներդրումն է կատարել գործի մեջ. իսկ այսօր հայագիտության մշակները,—ոչ անհատաբար, այլ հավաքաբար,—շարունակում են այդ աշխատանքները՝ պետական միջոցների օգնությամբ: Հայագիտական աշխատանքների համար տրամադրված պետական լայն միջոցների շնորհիվ կան նյութական ու բարոյական այն բոլոր պայմանները, որոնցով կարելի է ապահովված համարել սկսված գործի շարունակումն ու ավարտումը: Սակայն այդ հսկա ծրագրի իրականացման համար, ըստ երևույթին, բավական չեն լինի գոյություն ունեցող այդ փոքրիկ խմբի՝ Կենտրոնական գրադարանին կից գործող քարտարանային բաժնի ուժերը և զուցե անհրաժեշտ համարվի այն վերաձևել ինքնուրույն հաստատության, որպեսզի հնարավոր լինի, ավելի մեծ ուժերով, աշխատանքները ծավալել այնպիսի չափերով, որոնք համապատասխանեն այդ օգտավետ գործի տարողությանը: Դա կլիներ ոչ միայն հայագիտության շահերի պահանջը. որովհետև հայագիտությունն ինքը համաշխարհային պատմության և մշակույթի ուսումնասիրությունների շարքին պատկանող բնագավառ է, հետևաբար և հայ մատենագրության համաբարբառները տեղեկատվության անգերազանցելի աղբյուր կլինեն նաև համաշխարհային առումով բոլոր տեսակի ու տիպի հետազոտությունների համար:

Հայտնի է, որ Մերձավոր և Միջին Արևելքի, Հյուսիսային Աֆրիկայի, Եվրոպայի միջին-արևելյան մասի, Հարավային Ռուսաստանի և Կովկասի պատմական, առևտրական ու տնտեսական կյանքի քաղմաթիվ փաստեր իրենց արտացոլումն են գտել հայ հին գրականության մեջ: Այնտեղ ամփոփված են նյութեր, որոնց վերաբերյալ գրավոր այլ աղբյուրներ զուցե առհասարակ գոյություն չունեն: Ծատ ժողովուրդների համար, որոնք ավելի ուշ ժամանակներում են անցել գրի ու գրականության, և կամ նույնիսկ չեն անցել մինչև մեր օրերը, հայ մատենագրությունը կարող է դիտվել իբրև իրենց հնագույն պատմության սկզբնաղբյուր: Հայ մատենագրության համաբարբառները կարող են մեծ նյութ մատակարարել բյուզանդագիտության, արաբագիտության, իրանագիտության և կովկասագիտության համար, ինչպես և գիտությունների պատմության համար:

Այս բոլոր տեսակետներով՝ հայ գրաբար մատենագրության ընդհանուր համաբարբառը համաշխարհային գիտության համար կհանդիսանա հսկայական արդյունքներ խոստացող հարուստ աղբյուր, որի շնորհիվ ավելի ևս կրարձրանա հայագիտության հարգն ու վարկը գիտական աշխարհում:

Հայ մատենագրության ընդհանուր համաբարբառ ստեղծելու ծրագրի իրագործումը կլինի հայ համաբարբառային դարավոր գրականության թագն ու պսակը: